

СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА НИШКЕ ОБЛАСТИ У XV И XVI ВЕКУ

На основу неколико османских пописних дефтера нишке области, од којих су најзначајнији из 1498. и 1516. године,¹ може се доћи до драгоцених сазнања о структури становништва нишке области крајем XV и у XVI веку. Структура становништва се може посматрати са више аспеката, па се тако може говорити о социјалном раслојавању, о економским и привредним разликама, као и о етничкој и верској структури. Иако извор, као што је попис има бројне предности, и могло би се рећи да је један од најбољих за изучавање насеља и становништва у првим вековима османске власти, ипак има нека ограничења. То су пре свега пописи домаћинства, па се наводе само њихове старешине. Поред тога, то су пописи раје, па о припадницима виших друштвених категорија има мало података.

Укупан број становника нишке области се може на основу пописа одредити само приближно, управо због несавршености извора.² Ипак резултати изнети на овај начин се могу сматра репрезентативним за процентуално упоређивање бројности сеоског и градског становништва, хришћана и муслимана, као и за упоређивање насељености са другим областима. Према попису из 1498. године у нишкој области живело је приближно 23.909 становника. Од тог броја 1.407 је живело у граду, 1.476 су били Роми уписани као посебна заједница, а остали су сеоско становништво.³ По попису из 1516. године нишка област је имала укупно око 22.896 становника, од тога (1.744 у граду, а остали у укупно 111 села).⁴

¹ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ 7 (1992), 97-148 (даље: Попис 1498); Е. Миљковић-Бојанић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Билтен 1, Београд-Ниш 2000, 3-12, (даље: Попис 1516);

² За израчунавање броја становника коришћен је принцип: потпуно муслиманско домаћинство 5-8 чланова, потпуно хришћанско домаћинство 5 чланова, удовичко 3 и самачко 1 човека. Овакав начин одређивања броја становника већ је познат у историографији. М. Мацура, *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, Београд 2001.

³ Попис 1498, 99-145.

⁴ Попис 1516, 4-10.

Упоредивањем се уочава да се укупан број становника смањило, што може бити само привидно јер 1516. године нису уписани Роми, а незнатно се разликују и села која су пописана. Број становника се незнатно повећао, тако да се више може говорити о стагнацији у овом периоду.

С обзиром да је површина нишке области која је обухваћена овим пописима око 1060 km² може се приближно одредити густина насељености у овом периоду. *Густина насељености* је 1498. године износила 22,55 становника по km², а 1516. године 21,6 становника по километру квадратном.⁵ Познати путописац Брокијер који је 1432-1433 прошао кроз Ниш, приметио да је овај крај “густо насељен људима и селима”.⁶ Смедеревски санџак, коме је припадала и нишка област, био је једна од најгушће насељених регија на Балкану са 5,74 кућа по km² (око 28 становника по km²).⁷

Градско становништво Ниша показује одлике сличне другим градовима који су током XV века укључени у Османско царство. О значају и величини Ниша говори и чињеница да је Ниш, поред још само Београда и Смедерева, од раније српских градова, имао статус шехира.⁸ И у самој структури градског становништва дошло је до највећих промена у односу на средњовековни период. Тако је заједница хришћана била насељена у посебан део града, док је муслиманско становништво у већој мери показивало одлике градског начина живота.⁹

Град Ниш је 1498. године имао укупно 311 домаћинства, са око 1407 становника. То је представљало око 6% укупног становништва нишке области које је уписано.¹⁰ Град је 1516. године имао укупно 375 кућа са око 1731 становником, што је око 7,5 % од укупног становништва према том попису.¹¹ Упоредивањем се уочава пораст броја становника у граду. Међутим, само број муслимана расте, са 835 на 1230, док се број хришћана смањује са 572 на 501 становника. Повећање града није драстично и настало је као последица економског развоја, природног прираштаја и миграција становништва. На повећање броја муслимана умногоме утиче и процес исламизације који је био нарочито изражен у градовима.¹²

⁵ Попис 1498, 99-145; Попис 1516, 4-10; М. Копривица, *Нишка област од 1428 до половине XVI века*, Браничевски гласник 5 (2008).

⁶ Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 127; В. Петровић, *Ниш у делима путописаца*, Ниш 2000, 39.

⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак, земља, насеља, становништво 1476-1560*, Београд 2004, 198.

⁸ Попис 1498, 99-101, 108; Попис 1516, 4; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 124.

⁹ Шехир је велико градско насеље отвореног типа, са изразито муслиманским становништвом и оријенталног карактера. О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 105-112; О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459-1804*, Нови Пазар 1995, 28-32; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 118-126.

¹⁰ Попис 1498, 99-101.

¹¹ Попис 1516, 4.

¹² Попис 1498, 99-101; Попис 1516, 4. Историја Ниша I, Ниш 1983, 126-127 (Д.

Према непотпуном попису из 1528. године у Нишу је забележено 217 кућа.¹³ Према попису из 1564. године Ниш је био касаба, што представља мање и неразвијеније насеље у односу на шехир. Прама овом попису Ниш је имао 358 кућа са око 1436 становника. То је мање него 1516, али више него 1498. године када је Ниш имао статус шехира. Стагнација и смањење броја становника вероватно су утицали на опадање значаја Ниша у односу у Османском царству, па је тако и његов статус опао.¹⁴

Попис из времена Мурата III (1574-1595) бележи у Нишу 193 муслиманске куће, наспрам 30 хришћанских. Укупно према овом попису Ниш није могао имати више од 1115 становника. Нарочито је уочљиво опадање у односу на предходни попис. Овако мали број становника у граду није у складу са урбаним развојем Ниша и сликом коју о њему дају путописци. Могуће је да попис из времена Мурата III не укључује све становнике града.¹⁵ С обзиром да већ у другој половини XVI века тимарски систем слаби и појављују се читлучки односи, систем убирања пореза и уписивање и пописне дефтере губи ранији смисао и значај, па ови подаци нису искључиви.

Насупрот томе путописци из друге половине XVI и из XVII века бележе Ниш као један од насељенијих и урбано развијених градова. Паоло Контарини који је 1580. године прошао кроз Ниш наводи да у граду има око 1500 огњишта.¹⁶ Када је средином XVII века Евлија Челебија прошао кроз Ниш забележио је знатно већи број кућа. Он наводи да Ниш “лежи у равној долини а броји две хиљаде и шездесет приземних сиротињских кућа и високих сараја наспрат, а све је покривено ћеремијом и окружено виноградима и баштама”.¹⁷ То би значило да је Ниш у том периоду имао око 8-10 хиљада становника, што је свакако претеран број. Према Челебијиним подацима Ниш је по броју кућа био раван Приштини, а за трећину мањи од Смедерева и Битоља. Ипак, подаци путописаца су субјективни и представљају одраз перцепције.

На број становника, то јест на смањење броја, утицале су заразне болести пре свега куга. То је била најчешћа и најопаснија болест од које је умирало на хиљаде људи, брзо се ширила и од ње се умирало у веома кратком року. Епидемије су биле честе и захватале велики простор. Епидемије су често праћене гладима. У годинама када је било довољно хране епидемије су ређе и локализоване. Највише је страдало градско становништво, али су се градови брзо попуњавали новим досељеницима.¹⁸

Бојанић); М. Копривица, *Нишка област*.

¹³ Попис из 1528. године је фрагментално сачуван и ови подаци не могу се са сигурношћу узети као коначни. Ипак, евидентно је смањење броја становника; Историја Ниша I, 127 (Д. Бојанић).

¹⁴ Попис 1498, 99-101; Попис 1516, 4; Историја Ниша I, 129 (Д. Бојанић).

¹⁵ Историја Ниша I, 130 (Д. Бојанић).

¹⁶ Р. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vijeka*, Rad JAZU 115 (1893), 62; В. Петровић, *Ниш у делима путописаца*, 54-55.

¹⁷ Е. Čelebija, *Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (priр. Н. Šabanović), Sarajevo 1979, 71.

¹⁸ В. Hrabak, *Kuga u Balkanskim zemljama pod Turcima od 1459. do 1600. godi-*

Верска структура градског становништва показује да су муслимани преовлађивали међу градским становништвом. У целом нишком кадилуку највише муслимана било је у самом Нишу. Они су 1498. године чинили 53,7% градских домаћинстава, односно 167 домаћинстава, што је приближно 852 становника који су живели у 4 махале.¹⁹ Према попису из 1516. године у Нишу је пописано 246 муслиманских домаћинстава (1230 становника), што је 65,6% градских домаћинстава.²⁰ Повећање муслиманског становништва у граду и истовремено смањивање броја хришћана наставиће се током XVI века. Тако су 1528. године муслимани у Нишу чинили скоро 71% домаћинстава, то јест 154 куће. Према попису из 1564. године, муслиманских домаћинстава је било 242, што је 81,7% од свих кућа у граду. Знатно повећање броја муслимана је последица исламизације градског хришћанског становништва и прилива нових муслимана из околних области. Крајем XVI века чак 86,5% градског становништва чинили су муслимани. У овом последњем попису помиње се свега 30 хришћанских кућа у Нишу.²¹

Попис	Муслимана			Хришћана		
	Број кућа	Број становника	% од укупног броја градских домаћинстава	Број кућа	Број становника	% од укупног броја градских домаћинстава
1498.	167	835	53,7%	144	572	46,3%
1516.	264	1230	65,6%	129	498	34,4%
1528.	154	/	70,9%	63	/	29,1%
1564.	242	/	67,6%	116	/	32,4%
1574-1595.	193	/	86,5%	30	/	13,5%

У попису из 1498. године у Нишу се међу муслиманским становништвом истичу дервиши, и било их је 15.²² Старих муслимана било је и међу представницима власти, кадијама, субашама, као и међу верским службеницима. Остало градско муслиманско становништво чинили су конвертити, локално становништво које је примило ислам. У попису из 1498. године међу градским муслиманима било је 13 конвертита. У попису из 1516. године исламизација је узела маха па су чак 103 старешине домаћинства уписани као “синови Абдулаха”, односно конвертити у првој

ne, Istorijски glasnik 1-2 (1957), 19-37; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 205-209; Р. Радић, *Болести и лечење*, Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2005, 401-402.

¹⁹ Попис 1498, 99-145.

²⁰ Попис 1516, 4-10.

²¹ Историја Ниша I, 118-133 (Д. Бојанић); А. Крстић, *Понишавље у XV веку*, Београд 2001, 38-39.

²² Попис 1498, 99-100; Историја Ниша I, 135-138 (Д. Бојанић); А. Крстић, *Понишавље у XV веку*, 39.

генерацији.²³ И у осталим пописима се сусреће велики број конвертита, уз напомену да постоји већ исламизовано становништво у другој генерацији. У непотпуном попису из 1528. године у Нишу се такође уочава велики број конвертита, 56; а у попису из 1564. године забележан је 81 нови муслиман као старешина домаћинства. Овако велики прилив муслимана у граду требало би да доведе до знатног повећања броја градског становништва, а ипак повећање није тако драстично.²⁴ Прихватање ислама, као једини начин да се напредује на друштвеној лествици у Османском царству, у Нишу је узело маха. Уочава се велика разлика у броју конвертита у попису из 1498. и 1516. године. Можда разлоге треба тражити у политичким приликама и јачању централне власти у нишкој области.²⁵

Хришћанско становништво у самом Нишу, на основу турских пописа било је издвојено у посебан џемат, који није подељен на махале, па се може закључити да је у граду постојала само једна црква. Према попису из 1498 у Нишу је било укупно 144 хришћанска домаћинства, односно око 572 становника, што представља 46,3% градског становништва.²⁶ Број хришћана у граду се временом смањивао, па је 1516. године забележено око 498 хришћана у 129 домаћинстава, односно 34,4% градског становништва.²⁷ Међу нишким хришћанима се 1498. године помиње само један поп Марко и Јован син протопопа, што потврђује податак да је у Нишу постојала само једна црквена општина.²⁸ Хришћанско становништво из града бавило се земљорадњом, као и део муслиманског становништва. Број занатлија хришћанима је знатно мањи у односу на број муслимана занатлија.

Сеоско становништво нишке области сачувало је много више од средњовековних одлика српског села. У пописним дефтерима из 1498. и 1516. године уписан је једнак број 111 сеоских насеља у нишкој области.²⁹ Већина села је иста у оба пописа, док се само мали број разликује. Знатан број села бележе континуитет и релативно стабилан број кућа.³⁰ Попис из 1564. године бележи 156 села. Овај попис обухвата већи простор од претходана два, па се не може вршити упоређење са претходна два.³¹ Величина села је варијала од свега неколико до преко 100 кућа. Просечна

²³ О. Зиројевић, *Конвертити- како су се звали*, Подгорица 2001, 7-27.

²⁴ Попис 1516, 4; Историја Ниша I, 133-134 (Д. Бојанић).

²⁵ Попис 1498, 99-100; Попис 1516, 4; Историја Ниша I, 134 (Д. Бојанић).

²⁶ Попис 1498, 100-101.

²⁷ Попис 1516, 4.

²⁸ Попис 1498, 100; М. Копривица, *Цркве и манастири нишке области у XV и XVI веку*, Православна теологија и култура, Ниш 2009.

²⁹ Попис 1498, 102-145; Попис 1516, 4-10.

³⁰ А. Крстић, *Понишавље у XV веку*, 57; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002, 67

³¹ Историја Ниша I, 108-109 (Д. Бојанић).

величина села је 1498. године износила 47,4 кућа по селу. У оба ова пописа већина села има преко 50 кућа што је знатан број за период XV-XVI века и у односу на остале крајеве.³² Највеће село је било Трупале са укупно 210 домаћинства (1498. године), односно 163 (1516. године).³³ У попису из 1564. године само једно село има преко 50 кућа (Доњи Матејевац).³⁴

Према попису из 1498. године у селима нишке области је живело око 21.025 становника, што је око 88% од укупног броја становника. У истом броју села 1516. године је живело око 21.152 становника, што чини 92% становништва у том попису.³⁵

Сеоско становништво је у великој већини преко 98% српско и хришћанско. Према попису из 1498. године у 15 села нишке области забележено је укупно 71 муслиманско домаћинство (око 355 становника), што представља 1,68% од укупног сеоског становништва.³⁶ У попису из 1516. године муслимани су забележени у 14 села. Било их је укупно 61 кућа (око 305 становника), или 1,44% сеоског становништва.³⁷ Међу сеоским становништвом муслимани су скоро искључиво конвертити. Интересантно је село Боњинце (Бонинци), које је у попису из 1498. године забележено као чисто муслиманско село са 16 кућа. Исто село је 1516. године забележено као хришћанско село са укупно 25 кућа, без иједног муслимана.³⁸ Тешко је објаснити ову појаву, вероватно се ради о колективном пресељењу. Собзиром да ово село није убицирано могуће је да је постојало само привремено и настало под јаким утицајем османских власти. Муслимани су живели и у селу Брзи Брод. У њему је 1498. године живело 28, а 1516. године 27 муслиманских домаћинстава.³⁹ Вероватно су сви становници овог села били конвертити, а за неке је то и назначено.

Сеоско становништво сачувало је много од средњовековне културе и начина живота. Путописци који су током XV и XVI века прошли кроз нишку област приметили су неке специфичности локалног становништва и описали их у својим делима. Многи путописци описују жене сељанке, њихову ношњу и обичаје. Ханс Дерншвам описује одећу сељака из нишке области на врло сликовит начин: “Мушкарци се носе на сиромашки,

³² Средином XV века у области Бранковића просечно село има 24,7 кућа, а у београдској нахији просек је још мањи, 12 кућа по селу. М. Мацура, *Насеља и насељеност*, 195. Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 187-198.

³³ Попис 1516, 10; Историја Ниша I, 109 (Д. Бојанић). Упоредити број становника овог села са градом Нишем у истим пописима. Уочљиво је да је град за свега стотинак кућа био већи од села Трупале.

³⁴ Историја Ниша I, 108-109 (Д. Бојанић).

³⁵ Већ је напоменуто да према попису из 1498. године у граду живи око 6% становништва, а у селима око 88%, осталих око 6% становништва чини цемат Цигана који су посебно уписани на крају пописа. У попису из 1516. године цемат Цигана није уписан. Тако се подаци о процентуалном односу између ова два пописа не могу упоређивати. Попис 1498, 99-148; Попис 1516, 4-10.

³⁶ Попис 1498, 101-145.

³⁷ Попис 1516, 4-10.

³⁸ Попис 1498, 137; Попис 1516, 10.

³⁹ Попис 1498, 130; Попис 1516, 6.

сељачки начин, обучени у просту тканину, са опанцима и шилјатим сурим шапкама или клобуцима. Жене су носиле, како је обичај код Срба, кошуље чије су огрлице, прса и рукави били извезени вуненим концима у много боја. На глави су имале просту повезачу као хрватске жене. Девојке су све ишле гологлаве са чудним кикама уплетеним у косу једном преко друге.⁴⁰ Ношњу описује и Јакоб Бецек који је 1564. године као део аустријског посланства прошао кроз Ниш. Поред податка о изгледу народне одеће он каже да је народ веома сиромашан.⁴¹

Приликом уписивања у пописне дефтере прављена је разлика између *потпуних и непотпуних домаћинстава*. Потпуне породице уписиване су као “куће”, док су као посебне категорије уписивани самци и удовице. Потпуна породица подразумевала је домаћинство са потпуном баштином које је извршавало све прописане обавезе. Оваква породица имала је око пет чланаова. Османске власти су пописивале пунолетне мушке главе без обзира на то где су и како живели, тако да питање задруга није од великог значаја током овог истраживања о бројности и структури становништва.⁴² У пописима нишке области среће се несразмерно велики број самаца и удовица. Самцима су сматрани нежењени пунолетни мушкарци који су уживали баштине и са њих давали све дажбине осим аваризи диваније. У попису нишког кадилука из 1498. године забележено је 1143 самца, што је 26% домаћинстава, а 1516. године 394 самца, односно 20% од свих уписаних домаћинстава.⁴³ Овако несразмерно висок проценат самачких домаћинстава у односу на остале делове смедеревског санцака тешко је објаснити. Можда разлоге за ову појаву треба тражити у томе што је нишка област дужи период била под турском влашћу и што је убирање пореских обавеза било строже. Удовице као посебна категорија у Османском царству су жене на челу баштине свог покојног мужа. Плаћале су умањени износ испенце, у висини од 6 акчи. У нишкој области уписан је велики број удовица на челу домаћинства, 1498. године 314, што је 7,5% домаћинства, а 1516. године 394 удовица на челу породице, што је 9,6% домаћинства. Овако велики број удовица је такође тешко објаснити, с обзиром да у периоду када су вршени ови пописи није било ратова. У попису из 1564. године удовице нису посебно уписане, што може значити да су изгубиле раније повластице и плаћале пун износ пореза.⁴⁴

⁴⁰ М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дернивама 1553-1555*, Браство 21 (1927), 65; В. Петровић, *Ниш у делима путописаца*, 47-48.

⁴¹ В. Петровић, *Ниш у делима путописаца*, 42-43, 49; О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу*, 52-53; Г. Поповић-Б. Цветковић, *Обевање и кићење*, Приватни животу српским земљама средњег века, 372-375.

⁴² М. Бобић, *Куће, породице и задруге*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 315-333; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 187-198.

⁴³ Попис 1498, 99-145; Попис 1516, 4-10.

⁴⁴ Попис 1498, 99-145; Попис 1516, 4-10; М. Бобић, *Куће, породице и задруге*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, 334-335; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 201-203; Историја Ниша I, 129 (Д. Бојанић).

У нишкој области, у *етничком погледу*, већину становништва чинили су Срби. На основу првих турских пописа не може се препознати присуство бугарског становништва и поред близине границе. Основни критеријум у утврђивању етничког састава становништва су имена старешина домаћинстава у турским пописним дефтерима. Ипак, на овај начин поуздано се утврђују разлике између муслимана и хришћана, али је теже утврдити разлике између словенских народа. Међу становништвом са муслиманским именима има и конвертита које је такође тешко разликовати од етничких Турака и Арапа.⁴⁵

Поред тога што је велика већина становника била српске етничке припадности уз поједина имена у попису из 1498. године забележено је “Србин”. Овакви примери су ретки, јављају се у шест села.⁴⁶ Међу српским становништвом разликују се имена хришћанског и словенског порекла. У нишкој области чешћа су словенска имена, а највише је оних са основом Рад-, а има и оних са основом Вук-, Бог-, Драг-. Међу хришћанским именима честа су Стефан, Јован, Марко, Никола, Петар и друга. Женска имена удовица су слична мушким именима, доминирају имена са основом Рад- или хришћанска. Сама османска граfiја словенских имена може довести до забуне приликом читања, или чак злоупотреба. Такође, имена из XV и XVI века нису била истоветна са данашњим именима.⁴⁷

Присуство Турака, као етничке групе, тешко је препознати. Они су били вишег друштвеног положаја и мало их је било међу рајом уписано у дефтере. Може се са већом сигурношћу претпоставити да је Турака било међу спахијама и градским становништвом, а да их међу сеоским становницима није било. Ретка су турска народна имена, на основу којих би се са већом сигурношћу могла утврдити етничка припадност, док су пуно чешћа муслиманска, арапска имена. Конвертита су углавном добијали типична муслиманска имена, али су таква имена могли носити и стари муслимани, Турци.⁴⁸

Од осталих припадника етничких група на основу пописа из 1498. године могу се уочити појединачни помени неких народа. Тако се помиње један син Арбанаса. Међу нишким муслиманима помиње се Курд кројач и један ослобођени роб Курда. Не може се поуздано утврдити да ли се у овом случају ради о етничкој припадности или о личном именима.⁴⁹ У Нишу се међу муслиманским становништвом помињу два са надимком “Сијах”, (Али и Хамза и Искендер син Сијах Мустафе). Овај надимак значи црнац

⁴⁵ Попис 1498, 99-145; Попис 1516, 4-12; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 213-214.

⁴⁶ Попис 1498, 104.

⁴⁷ Попис 1498, 99-145; С. Станојевић, *Лична имена и народности у Србији средњег века*, Југословенски филолог 8 (1928-1929), 151-154; М. Грковић, *Антропонимија и топонимија*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, 620-653; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 214-216.

⁴⁸ Историја Ниша I, 134-136 (Д. Бојанић); О. Зиројевић, *Конвертита- како су се звали*, 7-23; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 214.

⁴⁹ Попис 1498, 100-101.

и разликује се од надимка “кара” што значи црн, црномањаст. Може се претпоставити да су ови муслимани са надимком Сијах “црни Арапи”. Стефан Герлих у свом путопису такође помиње припаднике разних народа у османским градовима на Балкану: “У свакој паланци где смо стали или преноћили видели смо Јевреје, Цигане и Арапе.”⁵⁰ Западни путописци су тешко могли да препознају стварне етничке Арапе, па су их поистовећивали са широком групом сродних народа тамне пути. О Арапима у Нишу говори податак о присуству сејида: „Али Сејид, сиромах, нем“. Сејиди и шерифи су потомци пророка Мухамеда, уживали су високи положај у друштву, на основу посебног берата о пореклу, а носили су специфичну зелену одећу. Присуство сејида у Нишу говори о изразито муслиманском карактеру града и његовом значају.⁵¹

Цигани (Роми) се у Нишу први пут помињу у попису из 1498. године. Не може се поуздано утврдити да ли су на овом простору живели и пре османских освајања или је њихово досељавање у вези са продором османске војске. Нишки Цигани су били уписани у оквиру тимара, што није случај у осталим областима. Везаност за тимарника у овом случају није подразумевала трајно насељавање и поседовање баштине, већ везаност у смислу личне и колективне зависности од господара. Роми су плаћали дажбине искључиво у новцу и у смањеном износу у односу на осталу рају. На почетку пописа њихових катуна стоји одредница: “сваки Циганин даје годишње 25 акчи испенце и порез за крвнину и за прву брачну ноћ дају.”⁵² Ове одредбе се односе на Роме хришћане док су муслимани плаћали мање износе. Према попису из 1498. године у нишком кадилуку је уписано 9 циганских катуна. Укупно је било 264 хришћанских домаћинства, 28 муслиманских и 4 удовичка домаћинства.⁵³ На основу тога може се приближно одредити да је било 1476 Цигана. У попису није забележено на којим су локацијама они живели. Може се претпоставити да је било и у граду, јер сам попис наводи такву могућност за муслимане Цигане. Имена хришћана Цигана се не разликују много од имена Срба. Попис из 1516. године не помиње припаднике овог народа у нишкој области. Може се претпоставити да их је и у овом периоду било, јер их помињу каснији извори, али се не може утврдити узрок изостављања у овом попису. Следећи пописи показују да је првој половини XVI века број Цигана у нишкој области знатно порастао, а и број муслимана међу њима. У непотпуном попису из 1523. године у граду Нишу је пописано 8 муслиманских циганских домаћинства. У попису из 1530-1531. године у целом нишком кадилуку уписано је 296 хришћанских (и 4 удовичка), 108 муслиманских циганских домаћинства.⁵⁴

⁵⁰ Р. Matković, Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Rad JAZU 116 (1893), 219; В. Петровић, *Ниш у делима путописаца*, 51.

⁵¹ Попис 1498, 99-100; Историја Ниша I, 135-136 (Д. Бојанић).

⁵² Попис 1498, 145.

⁵³ Попис 1498, 145-146; Историја Ниша I, 153-154 (Д. Бојанић).

⁵⁴ Историја Ниша I, 154 (Д. Бојанић).

Иако се Дубровчани у овом периоду не могу сматрати етничком групом, њихово приство у граду Нишу, има карактеристичну организацију и специфичности. Дубровчани су у Нишу крајем XV и у првој половини XVI века имали своју не тако бројну колонију. Положај Ниша на Цариградском друму привлачио је дубровачке трговце који су луксузну робу продавали турским војницима. Ипак дубровачка трговина је захтевала погодно тржиште и за куповину и за продају, па Ниш није био један од значајнијих центара трговаца из Дубровника. Нема довољно података да би се утврдио приближан број Дубровчана у Нишу, као ни обим њихових послова. Први податак о дубровачким трговцима у Нишу потиче из 1491. године када је Петар Шишатовић сачинио обвезницу о продаји дубровачких тканина коју су потписала четворица Дубровчана. После пада Београда и током честих турских продора на север већи број трговаца послује у Нишу и почиње да се формира дубровачка колонија. Дубровчани су у Нишу водили сопствене послове или радили за имућнија трговачка удружења чије је седиште било у Дубровнику. Трговци су били добро повезани са својим матичним градом одакле су довозили робу коју су продавали.⁵⁵ После седамдесетих година XVI века знатно слаби дубровачка колонија у Нишу. После тог периода Дубровчани се помињу само приликом сређивања оставштине и тестамената. Када је Стефан Герлих 1578. године прошао кроз Ниш број Дубровчана се знатно смањио, он је забележио: “ту живи само један Дубровчанин са својим слугом”.⁵⁶ Нови центри дубровачке трговине премештају се у Прокупље и Лесковац.⁵⁷

Јевреја по свему судећи у нишкој области у XV и првој половини XVI века није било. Они се појављују после 80-их година XVI века. Јевреја је било међу закупцима пореза и сакупљачима за рачун османске власти. Герлих у свом путопису каже да је Јевреје виђао у свим градовима. Вероватно су јевреји трговали у Нишу, али нису били трајно настањени и свакако нису имали синагогу. Тек путописци XVII века дају детаљније податке о Јеврејима у Нишу.⁵⁸

Поједини поданици Османског царства, који су обављали неке службе од велике користи за државу, уживали су одређене повластице, односно пореске олакшице. Такво становништво се често наводи као *становништво са посебним статусом*. То су пре свега припадници полувојних редова, власи и дербенције. Такође, су и узгајивачи пиринча, соколари, улакчије и разне занатлије, имали пореске олакшице ако су те послове обављали за интересе Царства. У попису нишког кадилука из 1498. године помињу се власи, али нису пописани. Они су живели у околини села

⁵⁵ Б. Храбак, *Ниш и његова дубровачка насебина у XV и XVI веку*, Врањски гласник 12-13 (1976), 29-55; *Историја Ниша I*, 169-171 (Т. Поповић).

⁵⁶ Р. Matković, *Путовање по Балканском полуоток у XVI вијека*, Rad JAZU 116 (1893), 123; В. Петровић, *Ниш у делима путописаца*, 51.

⁵⁷ Б. Храбак, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима*, *Историјски гласник* 1-2 (1951), 114-117. *Историја Ниша I*, 173 (Т. Поповић).

⁵⁸ В. Петровић, *Ниш и делима путописаца*, 51; *Историја Ниша I*, 153 (Д. Бојанић).

Сечаница и Студена, као и у селу Попшица и Чечина. Власи нису етничка већ друштвена група у овом периоду. Основна пореска обавеза влаха је била плаћање филурије (око 1 дукат), у новцу и по кући. Власи су били ослобођени низа кулучких обавеза, као и ванредних новчаних давања. Овакве олакшице имали су власи смедеревског санџака 1476. године када Ниш није био његов део. Сличан положај су вероватно задржали и после 1481. године, од када је смедеревски влашки канун важио и за нишке влахе. Ширењем Османског царства према северу укида се влашки статус у смедеревском санџаку.⁵⁹ На челу влашких катуна стојали су кнезови и премићури који су били веза између османских власти и становништва, штитили су народ, али и своје интересе и положаје.⁶⁰ Укудањем влашког статуса и трајним насељавањем влаха дошло је до знатних промена у њиховој организацији. Кнежевске функције су и даље постојале и биле су наследне, али су донекле промениле свој карактер. У попису нишког кадилука из 1498. године, у многим селима која немају влашки статус помињу се кнезови. Кнезови се помињу у селима Миљковац, Јасеновик и Дејан, а први међу становницима града пописан је кнез Степан.⁶¹

Дербенџијска служба била је од великог значаја за Османско царство и посвећена јој је велика пажња. Основни задатак дербенџија био је да обезбеди несметан и сигуран пролаз на опасним деловима путева, као и заштита путника и њихове имовине. Становници села која су се налазила близу путева, опасних кланаца, прелаза на рекама добијали су овај статус, али су за штете одговарали лично и својом имовином. У нишкој области дербенџија је било у Куновици, Дејану, Крушевици, Ђуринцу, Драшковој Кутини. Нека села са дербенџијским статусом налазила су се на Цариградском друму, док су нека била на споредним путевима, према Лесковцу. Улакчије су чували коње за потребе курирске службе. У појединим насељима, обично на важнијим путевима у нишком крају уљачке коње чували су становници села Трнава, Јелашница и града Ниша 40 становника, према попису из 1498. године.⁶²

⁵⁹ D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 13; Д. Бојанић-Лукач, *Власи у севеној Србији и њихови први кануни*, Историјски часопис 18 (1971) 258-268; М. Vasić, *Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka*, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* 36 (1986), 49-73; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 170-176; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 228-232; Е. Миљковић, *Власи у смедеревском санџаку у другој половини 15. и првој половини 16. века*, Браничевски гласник 7 (2010), 49-67. Осврт на бројну литературу о власима: Е. Миљковић, *Власи у домаћој историографији* (1960-2010), Браничевски гласник 7 (2010), 5-22.

⁶⁰ Б. Ђурђев, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис 1-2, 1949; 132-167; N. Lemajić, *Srpski narodni prvaci i glavari posle propasti srednjevekovnih država*, Novi Sad 1999, 39-46; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 233-241; Е. Миљковић, *Власи у смедеревском санџаку у другој половини 15. и првој половини 16. века*, 56-57.

⁶¹ Попис 1498, 99-145.

⁶² М. Васић, *Дербенџијска села у Дубочици у XVI веку*, Лесковачки зборник 10 (1970), 29-41; О. Зиројевић *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Зборник историјског музеја Србије 7 (1971), 96-106; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*,

Извесне пореске олакшице имали су и узгајивачи пиринча, јер је пиринач био ретка култура на подручју Србије. У нишком крају оризара је било у селима Јелашница, Бања Кутина и Бања. У попису из 1516. године оризари су уписани и у селу Брзи Брод. Пиринач су гајили и градски муслимани, јер је уписан порез на пиринач у оквиру дажбина муслимана. Постојале су различите категорије узгајивача пиринча, а међу њима и разлике у пореским олакшицама. Само мали број оризара, укупно 24, били су ослобођени диванских намета. До средине XVII века у околини Ниша престао је да се гаји пиринач.⁶³

Ове категорије чине мањину становништва. Већина српског хришћанског становништва припадала је категорији раје и сносили све пореске обавезе. Раслојавања становништва у првим вековима Османске управе, не треба искључиво посматрати са верског аспекта, већ треба узети у обзир и економски статус.

Могло би се закључити да је нишка област била у XV и XVI веку претежно рурална средина, и добро насељена. У етничкој и верској структури сеоског становништва није дошло до великих промена у односу на ранији период. Хришћанско и српско становништво нишке области остало је на својим огњиштима после пада под османску власт. Већина села која се помињу у османским пописима беле континуитет до данашњих дана. Чињеница да су села нишке области била велика за прилике XV и XVI века указује на то да је овај крај био добро насељен и у средњем веку.

У граду Нишу, дошло је до великих промена у структури становништва, пре свега у верском погледу. Ниш је и даље био веома значајан град, иако са малим бројем становника. Разнолика етничка и друштвена слика градског становништва упућује на развијеност града. Чињеница да је Ниш за појмове великог Османског царства био шехир, упућује на економски значај који употпуњује присуство Арапа и Турака у граду, али и Дубровачки трговаца у градау. Ипак одсуство градске тврђаве и војне посаде умањило је значај Ниша. Много већу улогу Ниш има у XVIII веку, када је привремено био седиште румелијског беглербегу и када је изграђена тврђава.

Marija Koprivica
THE STRUCTURE OF POPULATION IN NIŠ AREA IN THE
15TH AND 16TH CENTURY

Based on several Ottoman defters in Niš area, the most important ones being from 1498 and 1516, we can find some valuable information on the structure of population. According to the 1498 list, there were approximately 23.909 people living in Niš area, and according to the 1516 list 22.806 people in total.

176-183; M. Vasić, *Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja*, 66-67; O. Зиројевић, *Србија под турском влашћу*, 26; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 253-256.

⁶³ Попис 1498, 100, 123, 142-143.

The fact that Niš had the status of *şehir* (large urban settlement with oriental character) tells about the significance and magnitude of Niš in the Ottoman Empire. In 1498, the city of Niš had 311 households in total (around 1407 people), while in 1516 it had 375 houses (around 1731 people). By comparing these two lists, a slight increase in the city population can be seen; however, the increase is only in the number of Muslims (from 835 to 1230 people), while the number of Christians is decreasing (from 572 to 498 people). The city enlargement is not drastically large and it is a consequence of economic growth, natural population growth, as well as the immigration. The increase in the number of Muslims was greatly influenced by the process of Islamisation which was especially present in the city.

Muslims were prevailing among the city population. In 1498 they made 53.7% of the city population, and in 1516 - 65.6%. By the end of the 16th century as much as 86.5% of the city population was Muslim. In this last list of inhabitants (1574-1595) only 30 Christian houses were mentioned.

The structure of rural areas of Niš was significantly different. In defters from 1498 and 1516 the same number (111) of rural settlements in Niš was registered. According to the 1498 list, around 21.025 people lived in rural areas of Niš, which is around 88% of the total number of listed people. Around 21.152 people lived in the same number of villages in 1516, which is 92% of people in that list. The size of rural areas varied from a few to over 100 houses. Serbian Christian population was especially dominant among the rural population. Muslims living in villages were very rare, and almost always Konvertits.

In Niš area, ethnically, the majority of the population was made up of Serbs. The differences between Muslims and Christians can be clearly seen in the names of the householders; however it is harder to determine the differences between the Slavic people. It is also hard to recognize the differences among ethnic Turks or Arabs and the local Islamized population.

Gypsies/Roma people in Niš were mentioned for the first time in the 1498 list. There were 264 Christian households, 28 Muslim households, 1476 Gypsies in total. They grew in number during the 16th and 17th century. The people of Dubrovnik had a small colony in Niš by the end of the XV century and in the first half of the XVI century. The presence of Jews in Niš was noted only by writers from the XVII century.

A large percent of incomplete households can be seen in the lists of Niš area, made of both loners and widows. 26% of loner households was noted in the 1498 list, and in 1516 that number was 20% of all the listed households. There were many widows who were heads of their families in Niš area, 7,5% in 1498 and in 1516 they were 9,6% of the households.

We can conclude that Niš area was mostly rural in the 15th and 16th century. Well populated. That Christian and Serbian population remained in their homes after the fall under the Ottoman rule. That in the city of Niš alone there was a change in the structure of population, most of all religious. Niš had a much greater role in the 18th century.

